

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 159.9+340.111

DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.1/09>**Кононенко С.В.**

Донецький інститут

ПрАТ ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом»

ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ КОМПОНЕНТІВ ПРОЦЕСУ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ СУЧАСНИХ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті розглядаються особливості формування психологічних компонентів процесу розвитку професійної самосвідомості сучасних здобувачів вищої освіти. Сучасні підходи підготовки здобувачів вищої освіти вимагають комплексного поєднання таких аспектів, як: освіта, формування культури, поведінки та певні професійні важливі психологічні властивості особистості. Єдність у рішенні таких задач забезпечує підготовку здобувачів високої професійної компетентності. Це потребує від здобувачів високого ступеня відповідальності, необхідності розуміння своїх дій на основі освітнього процесу. Правомірність і доцільність використання своїх прав, залежить від особистісних якостей здобувача та сформованої професійної самосвідомості. Тобто професійна самосвідомість здобувачів розглядається як багатовимірна характеристика особистості, що характеризується суб'єктно-об'єктною природою і опосередкує всі свідомі прояви особистості. Процес становлення професійної самосвідомості здобувачів та його розвиток, протікає в єдності структурно-функціональних компонентів і особливостей „Я-концепції” особистості здобувача. Модель структурно-функціональних компонентів професійної самосвідомості здобувачів розкриває взаємозв'язок: когнітивного, мотиваційно-цільового, морально-етичного, емоційно-вольового компонентів, які реалізуються через регулятивно-функціональні якості: самопізнання, самоактуалізацію, саморозуміння і самореалізацію, саморегуляцію. Особливості внутрішніх взаємозв'язків структурно-функціональних компонентів розвитку професійної самосвідомості здобувачів становить психологічний зміст процесу їх професійного становлення, що дозволяє виділити професійно-типологічні якості особистості здобувача в професійній діяльності. Здобувач відображає соціальне середовище в якому працює, навчається і розвивається. Професійна самосвідомість та її складові компоненти характеризують професійний зміст, регулюють професійну діяльність, в процесі опосередкованої передачі смислів, цінностей і відносин у педагогічній сфері.

Ключові слова: психологічні якості особистості здобувача вищої освіти, викладач, свідомість, самосвідомість, професійна самосвідомість, розвиток професійної самосвідомості здобувачів.

Постановка проблеми. Сучасне українське суспільство й гуманізація освіти висувають підвищені вимоги до свідомості сучасних здобувачів вищої освіти. Від цього залежить їх соціальна, громадянська активність та готовність брати участь у зміцненні нашої держави. Здобувач повинен усвідомлювати свої інтереси, знати права й уміти захищати їх законними засобами, виконувати обов'язки, поважати права й інтереси інших громадян, тому професійна свідомість повинна розвиватися під впливом цілеспрямованих дій

організованого характеру. Цей вплив стосуються всіх сфер індивідуальної свідомості, проте сфера професійна самосвідомості особистості найчутливіша до таких соціальних змін.

Аналіз останніх досліджень. Досягнення оптимального рівня розвитку професійної самосвідомості здобувачів вищої освіти вимагає внесення змін до всіх його структурних компонентів. У цьому процесі виявляються різні ознаки – критерії професіоналізму здобувача, розробка яких стає можливою в силу нормативності цього явища.

Якщо допустити, що в професійній самосвідомості є норма, то для співвідношення діяльності з її показниками можна виділити психологічні критерії та показники сформованості професійної самосвідомості у здобувачів вищої освіти для оцінки діяльності або думок про неї [1, с. 2].

Це питання має важливе практичне значення, оскільки самосвідомість служить орієнтиром до суб'єктів навчання в соціально-навчальних ситуаціях, дозволяє їм робити відповідний етичний і правовий вибір, на підставі якого вони можуть приймати педагогічно значимі рішення.

Формування та вдосконалення професійної самосвідомості можливе лише шляхом виховання і освіти, яке повинно здійснюватися через навчання та педагогічну практику, індивідуальну виховну роботу й педагогічне самовиховання. З використанням у виховному процесі зазначених шляхів, а також методів позитивного впливу, переконання, наочності, роз'яснення педагогічних казусів, самооцінки, самопорівняння відкриває можливість формування професійної самосвідомості сучасних здобувачів вищої освіти. Виховання і педагогічна освіта – це цілеспрямована й систематична діяльність державних і громадських інститутів, вплив педагогічної теорії і практики на свідомість здобувачів [2, с. 16].

Рівень професійної самосвідомості здобувачів є найважливішим показником розвитку особистості й результативності навчально-виховного процесу у ВНЗ. У наукових дослідженнях ще не встановилася єдина точка зору з питання про критерії рівнів професійної самосвідомості. Тому, розвиток професійної самосвідомості залежить від зовнішніх і середовищних чинників (сім'я, школа, ВНЗ, суспільство в цілому), у ряді випадків від впливу антисоціального середовища (Г. В. Морогін [8]). На розвиток самосвідомості можуть здійснювати вплив і різні форми цілеспрямованої психологічної дії, перш за все психотерапія і психологічна корекція.

Формулювання цілей статті та постановка завдання. Визначити основні компоненти формування професійної самосвідомості здобувачів вищої освіти, виділити критерії та показники сформованості професійної самосвідомості в умовах навчання у ВНЗ.

Виклад основного матеріалу. Індивідуальна самосвідомість і закономірності її розвитку визначаються дією різних внутрішніх і зовнішніх чинників: рівнем розвитку когнітивної й емоційно-вольової сфери; особливостями соціального середовища; характером і формою психологічного впливу та інше. При цьому вказані

чинники здійснюють вплив як безпосередньо на особливості професійної самосвідомості, так і на характер розвитку особистості, обумовлюючи вибір психологічних механізмів їхньої реалізації. У дослідженні ми спираємося на принцип єдності свідомості і діяльності людини. Принцип діяльнісного підходу в тому, що свідомість розвивається у процесі і в результаті діяльності, і виявляється, і реалізується в ній. Стосовно даної проблеми це означає, що структура індивідуальної самосвідомості може бути пізнана за результатами функціонування, кінцевим його продуктом, тобто необхідний розгляд функціонально-психологічної структури свідомості. У науковій літературі вперше ця позиція була висловлена і застосована в дослідженнях Г. Х. Єфремової і О. Р. Ратінова. Вони виділяють три основні функції свідомості – пізнавальну, оцінну й регулятивну, відповідно до них визначаються основні функціональні компоненти свідомості [10, с. 210]. В пізнавальній діяльності фахівця відповідає певна сума педагогічних знань і умінь, або педагогічна підготовка. Оцінній функції відповідає система оцінок і думок з проблем педагогічних питань, тобто оцінні стосунки до педагогіки і практики його виконання і вживання. Регулятивна функція здійснюється за рахунок соціально-педагогічних установок і ціннісних орієнтацій.

Р. Р. Муслумов, В. В. Кожевников, Е. С. Королькова співвідносять цілі виховної роботи з відповідними етапами соціалізації особистості. Така постановка питання, безумовно, відповідає структурі самосвідомості, етапам формування, періодам соціалізації особистості, проте, на наш погляд, обмежена. Ширше розуміння цілей формування самосвідомості передбачає вироблення суспільних позицій особистості, пошану до прав і свобод людини, включаючи свободу вибору переконань, толерантності до відмінних від власних позицій поглядів. Варто зазначити, що у сучасній системі освіти центр тяжіння зміщений з інтересів держави на особистість, її потреби, проблеми самовдосконалення. У зв'язку з цим виникає небезпека повного ігнорування потреб суспільства в соціально активній особистості, здатної будувати свою поведінку не лише відповідно до внутрішніх імпульсів, але і з врахуванням пріоритетів суспільного розвитку» [9, с. 216].

Кожному компоненту самосвідомості відповідає етап його формування. Р. Р. Муслумовим [9, с. 221] виділяється три етапи формування самосвідомості: інформаційний, ціннісно-орієнтаційний і діяльнісний. Завдання цих етапів спря-

моване на послідовне досягнення рівнів самосвідомості. Завдання першого етапу – передача певного обсягу педагогічних знань. Проте недостатньо мати встановлений запас педагогічних знань, потрібно розуміти вимоги, цілі і призначення цих педагогічних норм. Розвиток і становлення педагогічних поглядів здобувачів – процес тривалий і складний, від простих спостережень за педагогічними явищами в суспільному житті до виявлення їх причин, взаємозв'язків, узагальнень морального характеру. На їх основі формуються педагогічні відчуття, оцінне ставлення до педагогічних знань, правил поведінки, переконання, які є орієнтиром для визначення способів дій у педагогічній сфері суспільного життя. Ціннісно-орієнтаційний етап відіграє важливу роль у моделюванні поведінки здобувача, яка супроводжується аналізом набутих педагогічних знань, усвідомленням основних педагогічних ідей і принципів з визначенням свого ставлення до них. Для діяльнісного етапу формування професійної самосвідомості сучасних здобувачів вищої освіти характерним є прогнозування своєї соціальної поведінки, опанування навичками приймати правильні рішення у складних педагогічних ситуаціях, застосовувати свої знання на практиці [9].

Для оцінки когнітивного компонента самосвідомості дослідники пропонують різні критерії. Наприклад, І. В. Воробйова для оцінки обсягу знань застосовує термін «система знань», аби виділити систематизовані досить змістовні пізнання на відміну від уривчастих відомостей, які свідчать про низьку міру розвитку когнітивного компонента самосвідомості (недостатній обсяг знань). Система знань, відзначає вона, «потребує опанування принципів навчання, а також наявність мінімуму знань і уявлень в різних галузях навчання». Таким чином, об'єми знання можуть бути оцінені як систематизовані, недостатньо систематизовані і безсистемні [3, с. 7].

В. В. Касьянов пропонує параметри широти, повноти і глибини. Широта і повнота характеризують правові знання з кількісного боку, а глибина дозволяє дати якісну характеристику знань суб'єкта. Широта обізнаності (знань), на його думку, розрізняється залежно від кількості галузей педагогіки, які нею охоплюються. Повнота навчальної обізнаності підлягає перевірці з точки зору обсягу знань усередині кожної галузі педагогічного процесу. У понятті педагогічної обізнаності за критерієм «глибина» дослідник виділяє три рівні, що характеризують міру засвоєння суб'єктом його знань:

формальне знання – найбільш поверхневий рівень, обмежений наявністю відомостей про існування педагогічного інституту або конкретної норми, факт наявності формального знання не виключає дефектів педагогічної обізнаності;

розуміння сенсу педагогічного принципу, інституту або норми характеризує здатність суб'єкта більшою чи меншою мірою судити про їхній зміст, призначення, зв'язок з іншими явищами;

уміння в подумки застосовувати своє абстрактне знання в конкретній ситуації. Таку здатність індивіда можна виявити шляхом вирішення ситуативних завдань [5].

Д. О. Керимов для оцінки рівня знання педагогічних явищ і фактів розробив шкалу, що включає наступні показники: відсутність знання, знання-пізнання, знання-відтворення, знання-розуміння, знання-уміння, знання-переконання [6, с. 48].

При характеристиці емоційно-ціннісного компонента самосвідомості доцільно мати на увазі, що рівень ставлення до педагогічного процесу складається з рівня і характеру емоційно-психічного переживання, оцінювання суб'єктом отриманої інформації, педагогічної діяльності. Аналізуючи ці прояви, можна зробити висновок про активно-позитивне, позитивне, байдуже або негативне ставлення особистості до різних педагогічних явищ.

У ряді досліджень широкого поширення набув інформаційний підхід. Серед критеріїв самосвідомості виділяється поінформованість особистості – об'єм і якість знань, володіння принципами і нормами педагогіки В. М. Боєр, П. В. Макаренко [7, с. 255]. На основі цього підходу виділяють елементарно необхідний, низький і високий рівень інформованості особистості.

Останніми роками визначився компетентнісний підхід (Є. Ф. Зеєр, І. А. Зимня [4]). Відповідно до компетентнісного підходу основним результатом сучасної освіти повинно стати не просто засвоєння знань, а набуття відповідних компетентностей в інтелектуальній, соціальній, комунікативній, інформаційній сферах. У цьому контексті під компетентністю здобувачів розуміється комплексна характеристика, в якій в єдності виявляються знання, навички, уміння, цінності, особистісні установки і способи поведінки. Об'єм необхідних сучасному громадянину знань досить значний, але не потрібно орієнтуватися на довгострокове засвоєння здобувачами всіх актуальних педагогічних норм. Необхідно дати здобувачу можливість набуття досвіду участі в ситуаціях, регульованих педагогічним процесом, уявлення про те, як шукати необхідну інформацію, розвинути

ключові компетенції, що дають можливість практичного вирішення проблем педагогічного характеру.

Об'єктом оцінки професійної самосвідомості є не лише знання й уміння, але й інтелектуальні навички по роботі з інформацією (критичне мислення), уміння представити свою точку зору, подати інформацію і тому подібне. Компетентнісний підхід є перспективним напрямком у дослідженні самосвідомості, проте педагогічна компетентність ще не знайшла належної розробки, у тому числі і у виділенні рівнів самосвідомості. Необхідно розробити і використовувати відповідні методи і критерії, а також інструментарій оцінювання у процесі педагогічної освіти.

Самосвідомість може оцінюватися і як єдине ціле і за складовими частинами. Найбільш об'єктивна оцінка самосвідомості, на наш погляд, – це оцінка в цілому, дана на основі співвідношення її компонентів. Не можна судити про високий рівень самосвідомості лише на основі окремих частин, наприклад, глибоких, повних і систематизованих знань, оскільки в логіці структурних компонентів самосвідомості можливі розбіжності, що свідчать про їхню деформацію. Стосовно здобувачів така дисгармонія пояснюється ще і психологічними особливостями віку. Таким чином, у процесі дослідження ми від надання оцінок і характеристик окремим елементам самосвідомості і на підставі цих оцінок повинні підійматися до оцінки явища в цілому, тобто від оцінок одиничного порядку – до оцінок загального.

Для повного і глибокого опису самосвідомості, окрім аналізу різних структурних компонентів, окремі автори пропонують враховувати інтеграційні параметри. Р. Р. Муслумов вважає, що найповніша характеристика свідомості виявляється за наступними критеріями: рівень знання; позитивна мотивація поведінки; позитивна оцінка педагогічного процесу; готовність до захисту своїх прав легітимними способами; готовність до участі в контролі соціальної дійсності [9].

Необхідно відзначити, що вказані критерії і запропонована інтеграційна характеристика самосвідомості стосується лише його розвиненого рівня і не дозволяють оцінити інші параметри сформованості самосвідомості. Таким чином, для повного і глибокого опису суті самосвідомості необхідна комбінована оцінка таких структурних компонентів:

- 1) оцінка об'єму, глибини, повноти і систематизація педагогічних знань;
- 2) оцінка рівня і характеру ставлення до навчального процесу, міри розвитку переконань;

- 3) оцінка рівня й характеру установки, різноманітності спрямованості поведінки у сфері педагогіки.

У розробці проблеми розвитку рівнів сформованості самосвідомості ми спираємося на інтегративний підхід, який полягає у виділенні системи критеріїв, яка характеризує найбільш істотні аспекти самосвідомості.

Відповідно до цього підходу рівень самосвідомості визначається, у першу чергу, знаннями здобувача, знанням основних норм і принципів педагогічного процесу. Іншим показником самосвідомості є глибина усвідомлення соціально-особистісної значущості педагогічних норм, що забезпечує їхнє «переживання», емоційно-позитивне сприйняття. Цей критерій фіксує суб'єктивне ставлення здобувача до педагогічної поведінки і дозволяє нам виділити три рівні само усвідомленості: 1) формальне інформаційне знання змісту педагогічних норм; 2) рівень фрагментарної педагогічної переконаності, коли значна частина педагогічних норм залишається особистісно-індиферентною для здобувача; 3) високий рівень – рівень повної педагогічної переконаності, коли педагогічні норми усвідомлюються здобувачем як суспільно і як особистісно-необхідні, внутрішньо приймаються ним, стають його переконаннями. Третім критерієм є педагогічна установка та вихованість здобувачів, їх спрямованість [9].

Таким чином, самосвідомість особистості має складну психологічну структуру. Для її об'єктивної оцінки необхідно враховувати всі структурні компоненти в комплексі і взаємодії.

Найбільш узагальненим, інтегруючим основні критерії самосвідомості особистості, є критерій педагогічної поведінки. Саме у такій поведінці особистості розкриваються відчуття, стосунки, знання і принципи.

Психологічна робота з розвитку самосвідомості здобувачів в умовах ВНЗ може здійснюватися за наступними напрямками:

вплив на педагогічний процес; індивідуалізація навчання і виховання; корекція виховних дій і оптимізація взаємодії викладачів і студентів, поліпшення психологічного клімату в студентських групах;

застосування індивідуальної та групової форми роботи: індивідуальні консультації, групові тренінги. Мова йде про реорганізацію системи професійної освіти з метою прищеплення комплексу педагогічних якостей у відповідності з вимогами професійно-педагогічної культури. Найважливішими з них є такі: знання і розуміння педагогічного процесу, оволодіння навичками та вміннями

виконання функціональних обов'язків, здатність самостійно обирати шляхи і засоби вирішення проблем у межах компетенції та статусу; дотримання і повага до прав, свобод і обов'язків громадянина, відповідальність, постійна готовність до виконання обов'язків, активна діяльність щодо педагогічної допомоги населенню, потреба у педагогічному самовдосконаленні.

Таким чином формування самосвідомості є цілеспрямована, конкретна та оперативна індивідуальна робота шляхом використання комплексу методів які використовуються виходячи із індивідуально психологічних рис особистості здобувача. Досліджуючи феномен формування самосвідомості ми прийшли до висновку, що це поняття поєднує у собі: успішність адаптації здобувачів у навчально-педагогічному середовищі, сформовану внутрішню потребу особистості у змінах основних індивідуально-психологічних властивостей та показників свідомості через навчання, професійне становлення, виховну та соціальну підтримку, психологічний супровід.

Висновки. Самосвідомість є безпосереднім джерелом активності особистості й регулятором її поведінки і традиційно розглядається як системне утворення. Більшість науковців виокремлюють низку її складових відповідно до функцій свідо-

мості (пізнавальної, оціночної та регулятивної). Пізнавальна охоплює в собі певну суму знань та умінь, оціночна (емоційно-ціннісний компонент) – система оцінок та ставлень щодо різних явищ, регулятивна (вольовий компонент) – соціальні установки особистості.

Психологічний аналіз діяльності здобувачів засвідчив, що педагогічна діяльність має перелік особливостей, які визначаються специфікою взаємодії в системі "людина – педагогічний процес – людина". Діяльність майбутнього фахівця підпорядковується встановленим нормам і характеризується низкою особливостей: 1) психологічний стан підвищеної відповідальності; 2) необхідність прийняття обґрунтованих та виважених рішень; 3) напружений характер; 4) можливість появи негативних особистісних тенденцій; 5) неможливість чіткого планування й прогнозування результатів.

Феномен формування професійної самосвідомості сучасних здобувачів вищої освіти поєднує у собі: успішність адаптації здобувачів у навчальному середовищі, сформовану внутрішню потребу особистості у змінах основних індивідуально-психологічних властивостей та показників самосвідомості через навчання, професійне становлення, виховну та соціальну підтримку, психологічний супровід.

Список літератури:

1. Абдигалиев А. У. Деформация правовой культуры: понятие, последствия, пути преодоления. История государства и права. – 2006. – №3. С. 2-6.
2. Байниязов Р. С. Правосознание: психологические аспекты. Изв. вузов. правоведение. СПб., 1998. – № 3. С. 16-21.
3. Воробйова І. В. Сучасні підходи до проблеми правової свідомості. Правова свідомість молоді в умовах розбудови демократичної держави в Україні: Матеріали міжвузівського науково-практичного семінару молодих вчених (17 лютого 2006 р., Одеса) / За заг. ред. доктора юридичних наук, професора Долженкова О. Ф. – Одеса: ОЮІ ХНУВС, 2006. С. 7-9.
4. Зеер Э. Ф. Психология личностно-ориентированного профессионального образования. Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. проф.- пед. ун-та, 2000. 258 с.
5. Касьянов В. В. Социология права. Ростов н/Д: Феникс, 2001. 480 с.
6. Керимов Д. А. Проблемы общей теории государства и права: в 3 т. М.: Соврем. гуманитар. ун-т, 2003. С. 48-54.
7. Макаренко П. В. Соціально-психологічні аспекти формування особистості фахівця системи ОВС. Вісник Університету внутрішніх справ. 1999. – Вип. 5. С. 254-259.
8. Морогин В. Г. Ценностно-потребностная сфера личности. Томск: ТГПУ, 2003. 357 с.
9. Муслумов Р. Р. Психолого-педагогические условия формирования правового сознания будущих учителей. Вестник Бурятского государственного университета. Теория и методика обучения. – 2007. – Вып. 10. С. 216-221.
10. Ратинов А. Р. Структура правосознания и некоторые методы его исследования. Методология и методы социальной психологии. М., 1981. С. 201-214.

Kononenko S.V. FORMATION OF PSYCHOLOGICAL COMPONENTS OF THE PROCESS OF DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL SELF-AWARENESS OF MODERN APPLICANTS FOR HIGHER EDUCATION

The article addresses the features of the of professional self-awareness development job seekers. Modern approaches to the training of a job seekers require a complex combination of such aspects as education, the

formation culture, behavior and certain important psychological features of personality. Unity in addressing the following tasks ensures the training of highly qualified professionals. This requires to have a high degree of responsibility, the need to understand their actions on the basis of legislation. The legitimacy and expediency of using the rights vested by the authority depends on the personal qualities of the and the former professional self-awareness. That is, the professional self-awareness of a is considered as a multidimensional characteristic of a personality, characterized by a subject-object nature and mediates all conscious manifestations of personality. The process of formation of the professional self-awareness and its development, proceeds in the unity of the structural and functional components and features of the "I-concept" of the specialist's identity. The model of the structural and functional components of the professional self-awareness reveals the interrelationship of cognitive, motivational-target, moral-moral, emotional-volitional components, which realized through regulatory and functional qualities such as self-knowledge, self-actualization, self-understanding and self-realization, self-regulation. The peculiarities of the internal interrelationships of the structural and functional components of the professional self-awareness development of represents the psychological content of their professional development process, which makes it possible to highlight the professional and typological qualities of the personality of a in professional activity. The teacher reflects the social and legal environment where he works and develops. Professional self-awareness and its constituents characterize the professional content, regulate the professional activities of a during the indirect transferring of meanings, values and relationships.

Key words: *psychological qualities of the personality of an applicant for higher education, a teacher, consciousness, self-awareness, professional self-awareness, the development of professional self-awareness of applicants.*